

Prof. Dr. Muhammed Âbid CÂBİRÎ

ARAP-İSLÂM SİYASAL AKLI

Çeviren:
Prof. Dr. Vecdi AKYÜZ

KİTABEVİ

Giriş

Yöntem ve Bakışla İlgili Yaklaşımlar

1. Siyasî Akıl Kavramı:

Her eylemin, belirleyicileri ve görüntüleri vardır. Belirleyiciler, biyolojik veya psikolojik, şuurlu veya şuursuz iç yönlendiriciler olabileceği gibi, dış uyarcılar ve etkiler de olabilir. Görüntüler ise, eylemin kendisinde, sayesinde ve aracılığıyla gerçekleştiği görünüm ve biçimlerdir.

Siyaset, bir eylemdir, onun da belirleyicileri ve görüntüleri vardır. O, birinin ötekine bir çeşit özel otoriteyi, yönetim otoritesini uyguladığı iki taraf arasındaki güçlü ilişkiyi anlatan sosyal bir eylemdir. Bir toplumda uygulanan otorite oluşu açısından siyasî eylemin belirleyicileri ile sosyal karakterli teorik ve pratik görüntüleri, bir bütün olarak burada **siyasî akıl** dediğimiz nesnenin temelini oluşturur. **Akl**'dir; çünkü siyasî eylemin belirleyicileri ve görüntüleri, bütünüyle hükmeden ve aralarındaki ilişkileri düzenleyen bir iç mantığa, temeli nitelenebilir ve çözümlenebilir prensipler ve işlevler olan bir mantığa uyar. **Siyasî**dir; çünkü görevi, bilgi üretmek değil, otoriteyi, yönetim otoritesini uygulamak veya uygulanma biçimini açıklamaktır.

Bu kitabın birinci ve ikinci ciltlerindeki¹ araştırma ve inceleme konusu, **Arap düşünce akli**, yani Arap kültüründe bilgi eyleminin temelleri, araçları ve yönlendiricileriydi. Bu üçüncü cildin konusu ise, **Arap gerçeğinin** akli'dir. Bununla, İslâm-Arap medeniyetindeki siyasî uygulamanın belirleyicileri ve görüntüleri ile bugüne kadarki uzantılarını kastediyoruz. Öyleyse buradaki konu-

1. Muhammed Âbid Câbirî, *Tekvînü'l-Akli'l-Arabî, Nakdu'l-Akli'l-Arabî: 1*, Beyrut 1988, Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabîyye, 3. B.; Muhammed Âbid Câbirî, *Bunyetu'l-Akli'l-Arabî: Dirâse Tahlîliyye Nakdiyye li-Nuzumi'l-Ma'rîfet fi's-Sekâfeti'l-Arabîyye, Nakdu'l-Akli'l-Arabî: 2*, Beyrut 1987, Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabîyye, 2. B. (Her iki kitap, Türkçe'ye çevrilmiş ve Kitabevi tarafından yayınlanmıştır.)

lumlarda düşünce ile gerçek arasında bulunan bağlantılar meselesiyle doğrudan ilişkisi bulunduğundan, uzman olmayan Arap okuyucuyu şu veya bu şekilde konuya bakış çerçevemize giren konularda bilgindirmek bize yararlı olacakmış gibi göründü.

Bu girişte sunacağımız kavramlara ve bakış açılarına, çağdaş Arap düşünce alanında bulunmadığı veya şimdilerde eski ve sınırı belirlenmemiş, en azından sanayileşmiş Avrupa toplumundan şimdiki Arap toplumuna nakledildiğinde kavram ve işlem gücünü kaybetmiş durumdaki kavramların egemen olageldiği Arap sosyo-politik söylemine (Arap siyaset “bilginleri” ve sosyal araştırmacıların söylemi) henüz temel unsurlar olarak girmediği gözönüne alınarak, sunacağımız çağdaş kavram ve bakış açılarına bu yönden bakıldığında, bu girişin birbirini tamamlayan iki görev yapacağını söyleyebiliriz: İslâm-Arap kültüründe “siyasî akıl” a bakışımızı çerçeveleyen *kavram ve tasavvurların sunuluşu*; bundan sonra da şimdiki Arap siyasî aklının, “çağdaş” siyaset ve sosyoloji bilginlerinin aklının eleştirisi. Bunların, tartışma ve geniş diyaloga yol açacağını biliyoruz. Yolu araştıran biri, bu araştırma işleminde çok sayıda insanın kendisine katkıda bulunmasından daha fazlasını bekleyebilir mi?

Burada kaydedilmesinin yararlı olabileceğini düşündüğümüz bu gözlemlerden sonra, “siyasî akıl”ı tanımlamamızı zenginleştireceklerden başlayarak, bu araştırmada kullanacağımız kavramların ve görüşlerin sunuluşuna geçiyoruz.

2. Siyasî Şuuraltı Kavramı:

Burada kullanacağımız temel kavramlardan biri, **siyasî şuuraltı** kavramıdır. Bu kavramın içeriğini açıklamadan önce, **şuuraltı** kavramının psikolojik ve sosyolojik incelemelerde bu yüzyılın ilk onlu yıllarından itibaren kazandığı özel önemi belirtelim. Psikoloji bilginleri, davranışın insandan şuarsuz olarak çıkan, amaçlı oluşu, belirli ihtiyaçları karşılayışı ve özel istekleri gerçekleştirilmeye yönelten, bununla birlikte “ben”in denetlemesine boyun eğmeyişi açısından organik tepkilerden ayrılan türleri bulunduğunu belirtmiştir. Şuurun denetlenmesine boyun eğen iradî eylemlerin “şuur”dan çıktığı söylenirken, bu gibi denetlemeye boyun eğmeyen amaçlı eylemler, psikolojik aygıtta **şuuraltı** denilen başka bir bölgeye izafe edilmiştir. Bilindiği gibi, ünlü psikanalist bilgin Sigmund Freud (1856-1939), **şuuraltı’na** özel bir önem vermiştir. Çünkü ondan psikolojik aygıtın duygu güdülerini ve bastırılmış istekleri içeren geniş bir

bölgeyi sağlamış, onu insan davranışının büyük bir bölümünden sorumlu saymıştır ki bu davranış kendisini rüyalar, dil sürçmeleri vb. iradî olmayan eylemler yoluyla açığa vurur. Böylelikle insan davranışı, şuurdan, bilinç, karar ve azimden doğan davranış ile kişinin iradesinin hükmedemediği, bilakis gizli duygu ihtiyaçlarını ya da çocukluktan beri bastırılan istekleri karşılamak için şuurun denetlemesinden, “ben”in denetlemesinden kaçtığı şuuraltından doğan davranış şeklinde ikiye ayrılmıştır.

Daha sonra Jung, şuuraltı kavramına başka boyutlar kazandırmıştır. Jung, şuuraltının sadece birey olarak kişinin duygularını ve çocukluğunun bastırılmış isteklerini değil, insanlığın yakın ve çok uzak geçmişine ait ve **sosyal şuuraltı** adını verdiği bir çeşit ortak şuuraltını oluşturması için (Platon’un ideasına benzeyen) “modeller” şeklinde duran öteki sosyal istek ve duyguları da içermesini sağlamıştır. Öyleyse Jung’a göre sosyal şuuraltı, insan türünün kimisi uzak geçmişine, Hz. Adem’in yeryüzüne inişinden öncesine uzanan tecrübe ve deneyleriyle ilgili içindeki gizli duygulardan ibarettir, Böylelikle, insanlığın cennetteki ilk insandan (Hz. Adem ve günahı) miras aldıkları, insanların hayvanî kökenlerinden ve ilkel insandan devraldıkları, aşiret, kabile, millet içindeki sosyal hayatlarının kendilerine bıraktıkları, gelecekle ilgili hayallerine ek olarak özel tecrübeleriyle içlerinde yerleşen şeyler, işte bütün bunlar, Jung’a göre, birey ve topluluğun davranışına şu ya da bu şekilde hükmeden **sosyal şuuraltı’nı** oluşturur.

Bu **sosyal şuuraltı** kavramı, daha geniş olması itibarıyla onu kuran ve çevreleyen **siyasal şuuraltı** kavramının kökeniymiş gibi görünmekle birlikte, bu kavramı **siyasal akıl** incelemesinde kullanmasını alıntıladığımız Regis Debray⁵,

5. Regis Debray, *Critique de la Raison Politique*, Paris 1981

Yolunu tutmaksızın ve önerilerini benimsemeksizin pekçok kez başvuracağımız bu önemli kitap hakkında biraz konuşmalıyız. Konusu ve yazarın problemi, bizimkinden farklıdır. Regis Debray, programının sağlamlığı ve çeşitliliği, sosyal incelemelerin derinliğiyle bilinen yüksek öğretmen entitüsünden mezun dikkate değer bir Fransız aydındır. Pratik hayata komünist bir direnişçi olarak başladı. Daha sonra Latin Amerika’da devrimi örgütlemek için Che Guavara’ya katıldı. Girişim başarısız olunca, tutuklandı ve dört yıl hapiste kaldı. Bu süre içinde onu yalnızca bir papaz ziyaret etti. Ona dinî kitaplar verdi. Kitab-ı Mukaddes’i, Helenistik düşünceyi, hermetik dinî felsefeyi inceledi. Daha sonra çeşitli yollarla marksizmle ilgili temel kitapları elde etmek imkânı buldu. Bilincinde iki bilgi dünyası kaynaştı: Dinî ve eski felsefî düşünce dünyası; Marksist düşünce dünyası. Buna ek olarak, siyasal uygulama ve mücadele sözkonusuydu. Bizzat belirttiğine göre, iki dünya arasında bir çeşit sürekliliğin varlığını keşfetti, marksizm dinden kopukluğu gerçekleştiremedi, sadece onun yerine geçti; Marx dini, düşünceler biçiminde eleştirdi, bir örgüt olarak eleştirmede; bu yüzden par-

siyasî şuuraltından özel ve bağımsız bir kavram yaratacak şekilde ikisi arasında ayırım yapmaya çalışır. Çünkü bu sonuncusu, sosyal şuuraltı gibi toplulukla ilgili olmakla birlikte, esasen siyasî bir faaliyet sahibi oluşu açısından kabîle, parti (hizip) ve millet gibi örgütlü toplulukla ilgili oluşundan dolayı ondan ayrılır. Ayrıca, Jung'a göre sosyal şuuraltı, genellikle toplu davranışla ilgilidir. Öte yandan, siyasî şuuraltının görüntüleri, sosyal şuuraltının sayesinde kendisini dile getirdiklerinden farklıdır: Bu sonuncunun anlattıkları psikolojik bir karaktere bürünürken, siyasî şuuraltının görüntüleri siyasî ve ideolojik bir karakter kazanır.

Debray'ın bu kavrama verdiği anlamı açıkça kavramak için, daha sonra konumuzla ilişkisini kurmaya ve kullanım tarzımızı açıklamaya yeniden dönmek şartıyla, seçtiği bağlam çerçevesinde açıklamak üzere sözü ona bırakıyoruz. Debray, siyasî bağlar ile onların toplumda kurduğu nesnelere arasındaki ilişki meselesini tartışmaktan yola çıkar. *“Resmî” Marksizmin aksine, siyasî ilişkilerin ekonomik temelin yansıması olmadığını, Lenin'in dediği gibi “yoğun ekonomi” de olmadığını, yorumunu gördüğü biçimlerde bulamadığını, kendisini kendisiyle asla açıklamadığını kabul eder. “Modern toplumların gözlenmesi (diyor Debray), siyasî davranış yapılarının, bir üretim biçiminin başka birinin yerine geçmesiyle temelli bir değişmeye uğramadığına tanıklık eder. Onlar, üretim güçlerinin gelişme derecesiyle de bağlantılı değildir, bilakis ondan bağımsız kalırlar. Bu yapılar, kendilerine rağmen toplumlara kendini kabul ettirir. Durum bunu gerektirdiğinde, hayaller biçiminde değil, bilakis davranış türleri biçiminde onlar aleyhine kabul ettirir.”*⁶

ti örgütlenmesi veya siyaset konusunda bir teoriyi geliştiremedi veya ömrü buna yetmedi. Komünist partiler ortaya çıkınca marksizm, özellikle Stalin döneminde, bir dine dönüştürüldü, parti örgütlenmesinden bir kilise hiyerarşik örgütlenmesi geliştirildi, “kişiye tapınma” hâkim oldu, kapitalist blokta “tüketim toplumu”na karşılık, komünist blokta kişileri ve “uygulamaları”, “kutlama toplumu” ortaya çıktı, “komünist blokta bilfiil gerçekleşen sosyalizm, başlarında bizzat Marx'ın yer aldığı sosyalist düşünce kurucularının düşlediği sosyalizmden çok uzaktı...” Bu gerçekleri görmek, onu marksist “inançlar”ını köklü bir biçimde yeniden gözden geçirmeye yöneltti. Bu, Feuerbach'ın dini eleştirdiği “Hıristiyanlığın Özü” kitabı tarzında, “Marksizmin Özü” adını vermeye niyetlendiği bir kitap yazma düşüncesi doğurdu. Yazdığını incelemeye başlayınca belirttiğine göre kendisini “Teorik Ahmâklığın Eleştirisi” (Burada ahmâklık, aşağılayıcı anlamdadır, yani aklın yitmesi, mantıkî tutarsızlık anlamına) adı verilebilecek bir doğmanın önünde buldu. Bu da yine Feuerbach'ın başka bir kitabı tarzındaydı. En sonunda, belirttiğine göre ona olumlu bir ad vermeyi kararlaştırdı ve *Siyasî Aklın Eleştirisi* adını verdi. Öyleyse eleştirdiği siyasî akıl, mutlak olarak siyasî akıl değildir, bilakis özellikle Stalin döneminde komünist partilerin düşünce ve davranışına hâkim siyasî akıldır.

6. Debray, a.g.e., s. 50

Debray bu düşüncesini, Sovyetler Birliği'nde uygulanan sosyalizm çerçevesinde açıklar ve şunları söyler: "Süresinin kısalığına rağmen 'sosyalist' deneme, bu bağlamda bize dersler sunar. Uygulandığı şekliyle (insanların düşlediği şekliyle değil) sosyalizm, özel teorisinin yasakladığı her şeyi, hatta bu teorinin imkansız gördüğü her şeyi uygulamasında göstermiştir. Her yerde ve her zaman, farklı derecelerde de olsa, sosyal varlığın dinî biçimlerini, ortaya çıkışı yeni üretim ilişkilerinin engelleyeceği ikinci dereceden bir şey olduğu varsayılan bu biçimleri diriltmiştir. İşte bu, sosyal olgunun kökenlerinde, pek tabii olarak, denetlenemez bir "güç"ü, görünüşte akılla anlaşılmayan, mantığın kanunlarını, tasarımların beklentilerini altüst eden bir güç bulunduğu delilidir. Bu etkisine ve eylemine planların veya bireylerin açık iradelerinin hakim olmadığı gücü, siyasî sistemlerin geleneksel incelemesi ihmal eder ve araştırma alanından uzaklaştırır. Fakat gözönüne alındığında, ona bir şekilde gizemler dünyasına ait "siyaset bilimi" uzmanlarını⁷ 'tuhaf ülkeler'e göçe yönettici büyü türünden bir şey gibi bakılır. İşte o zaman, düşten, büyüden, aldatmadan çözümlenemez ve yönlendirilemez son kalıntıyı yansıtan nasipler oluşları itibarıyla her birinin nasibinden söz edilir. Bu, araştırmacının akla nasibini vermeyi unutmamasının, bir noktada dünyanın ilmî nitelemeyi kabul edebilirse her seviyede ve her noktada bunu kabul eder manasında bir unutmama olduğu anlamına gelir."⁸

Debray, buradan **siyasî şuuraltı** kavramını ortaya koymaya geçer: "*Şuur, bireyin psikolojik hayatının özünü oluşturmadığı gibi, siyasî kurumlar ve tasavvurlar da, insan topluluklarının siyasî hayatının özünü oluşturmaz. İnsanların bilinci, siyasî varlıklarını sınırlayan şey değildir; bilakis, bu bilinçlerini sınırlayan sosyal varlıkları, bizzat baskın maddî ilişkilerin mantıkî bir manzumesine bağımlı olur. İşte bu manzume, her biri belli bir ekonomik yapıyla benzeşen çeşitli hukukî veya felsefi kurumların biçimlerine göre oluşur ve sürer. Çünkü bu mantıkî manzume, bu kurumlarla aynı karakterde değildir. İnsanlar bu ilişkileri birbirleriyle kurdukları bağlar aracılığıyla "özgürce" üretmezler, bilakis bizzat kendileri bu bağların içinde doğduğu ilişkilerin ürünüdürler. Tıpkı, tamamıyla bireyler açısından olduğu gibi, ama başka bir biçimde. Çünkü örgütlü insan topluluklarının, dinlerin veya onların yerini tutan ideolojilerin en açık görünüşlerini oluşturduğu, kendilerine özgü bir tür şuuraltı vardır; bu şuuraltı burada **siyasî şuuraltı** adını veriyoruz. Bu şuuraltı, psikolojik karakter*

7. Georges Bourdeoui'nun "Tuhaf Ülkelerde Siyaset" adlı kitabına işaret ediyor: Georges Bourdeoui, *La Politique au pays des Merveilles*, Paris 1980, Presses Universitaires de France.

8. Debray, a.g.e., s. 50.

terli değildir. Çünkü, temeli (Platon'un ideasının aksine) model tasavvurlardan oluşmaz. Tam olarak ruhî karakterli de değildir, (Jung'un sosyal şuuraltıyla sözce benzeşme uğursuzluğuna rağmen) gaybiyat (görünmezler) dünyasıyla ilgili şeylerden de değildir. Çünkü, yüzeydeki sembolik şekillerle sınırlanmaz, *bilakis maddî örgütlenmenin sabit şekilleriyle sınırlıdır. Bu sembolik şekiller, sadece onların resmi ve izidir.*"⁹ (Vurgulamalar bize ait. M.A.C.)

Öyleyse Debray'a göre, siyasî olguyu insanların bilinci, görüşleri, eğilimleri ve bu bilincin kurduğu sosyal ilişkiler ve sınıf çıkarları oluşturmaz. Bilakis, yönlendiricilerini, bireylere ve topluluklara direnilemez bir baskıyla uygulanan, maddî-sosyal ilişkilere dayalı bir yapıdan oluşan "siyasî şuuraltı" denilen şeyde bulur. Bu ilişkiler, baskıcı ve zorlayıcı gücünü, insanlar arasında kurduğu bizzat bu ilişkilerin etkisiyle temellenen bağlılık ve yardımlaşma, ayrılık ve nefret gibi ilişkilerden alan, dar kabile-aşiretçi, grupçu, mezhepçi ve partici ilişkiler türündendir. *Bu şuuraltı ilişkilerinin yapısı, toplumda üstyapının onun karşısındaki altyapıda ortaya çıkan gelişme sonucunda uğrayabildiği değişikliklere rağmen sürer ve etkili olur.* Bu yapı, onların bir parçası değildir, buna bağlı olarak da onlara bağımlı olmaz, bilakis her iki yapıdan da bağımsız varlığı bulunmaktadır: Kabile-oymak bağlılığı, grup taassubu, yarar ve fayda sağlama eğilimi, bireyler ister feodal, ister kapitalist, isterse halen uygulanan sosyalizm türlerinden bir sosyalist toplumda yaşasınlar, canlı veya gizli olarak devam eden olaylardır: Bireylerin kendilerinde değil, "toplulukların yapısı"nda diyoruz. Çünkü, **siyasî şuuraltı**, bir **sosyal şuuraltı**'dır. Zira durum, bireyin davranışıyla değil, bireyler arasındaki siyasî-sosyal ilişkilerle bağlantılıdır. Öyleyse bu, daha önce belirttiğimiz gibi, psikanalist bilginlerin şuuraltından farklıdır.

Öte yandan biz, **siyasî şuuraltı** kavramını, Debray'dan bütün içeriğiyle ve aynı çerçeveye değil, onun konusundan azımsanmayacak bir biçimde ayrılan konumuzun gerektirdiği ölçüde tasarruf ederek ödünç alıyoruz; çünkü Debray, oymak ve grup ilişkileri türünden sosyal ilişkilerin gelişkin; ekonomik ilişkilerin, üretim ilişkilerinin fiilen arkasında bir yerde olmaya başladığı sanayileşmiş Avrupa toplumu hakkında düşünürken yazmıştır. Ama, bizim eski ve yeni Arap toplumumuz konusunda durum, hemen hemen bunun tamamen aksidir. Oymak ve grup karakterli sosyal ilişkiler, siyasî hayatımızda temelli ve açık bir yer tutagelmektedir. Oysa ekonomik ilişkiler, üretim ilişkileri topluma pek az bir biçimde egemendir. Böylelikle, Debray'a göre **siyasî şuuraltı** kavramının

9. Debray, a.g.e., s. 51.

görevi çağdaş Avrupa toplumlarındaki siyasî davranışta oymak ve dinle ilgili olanı açıklamak iken, bizim açımızdan görevi bunun aksine eski ve çağdaş Arap toplumu çerçevesinde dinî davranışta ve oymak davranışında siyasî olanı açıklamak olacaktır. Bu, oldukça önemlidir. Zira, bizce siyaset, din ve kabile adına uygulanmaya başladı, günümüze kadar böylece de süregeldi. *Öyleyse, Arap siyasî aklını kuran siyasî şuuraltına, siyasî eylemin ardından yöneltilen dinî ve oymakla ilgili olduğu biçiminde değil, dinî mezhepleşme ve kabile taassubunun ardından yönlendirilen siyasî olduğu biçiminde bakılmalıdır.* Böylece Debray, Avrupa toplumunun kendisine sunduğuna dayanarak siyasî, ideolojik ve dinî olanlar arasındaki sıralamayı yaparken şunları söylüyor: “Siyasetle ilgili olanın anlaşılması, bizzat kendisiyle değil, **ideoloji’yle** ilişkisi kurularak olmalıdır. İdeolojiyle ilgili olanın anlaşılması, pek tabî ki dinle ilişkisi kurularak olmalıdır. Dinle ilgili olanın anlaşılması, bizzat dinle değil, sosyal yapıyla ilişkisi kurularak olmalıdır.”¹⁰ (yakınlık ve kabile ilişkilerinin değer aldığı geniş anlamıyla sosyal ilişkiler). Bu tür sıralama, İslâm-Arap medeniyet tecrübesi açısından daima doğru değildir. Çünkü işler, eskiden ve yenilerden pekçok durumda, sosyal olanı kuran siyasîdir, siyasîyi kuran ideolojidir, bu sonuncuyu da dinî (mezhebî) olanı kurar, şeklinde görünür. Öyleyse, burada yüzeyde olan dinî benimsemedir, **siyasî seçme** değildir. Buna bağlı olarak bizce siyasî şuuraltı, en azından Debray’a göre şimdiki Avrupa toplumlarındaki gibi, daima dine dayanmaz. *Bilakis, bizce dinî mezhepleşme, siyasî şuuraltını daima basar ve örter.* Bu, kitabın ileriki bölümlerinde açıkça ortaya çıkacaktır.

3. Sosyal Muhayyile Kavramı:

Bu söylediklerimiz, düşünce ve uygulama olarak siyasî olguya içeriden hakim olan **siyasî şuuraltı** kavramıyla ilgilidir.

Siyasî akıl’ın; nazarî akıl, yani felsefî, kelimî ve fikhî akıl açısından, bilgi sistemini tutan, bizzat siyasî şuuraltını çerçeveleyen ve ona **sosyal nefis** (benlik) içinde bir çeşit “yer” oluşturan genel dayanağına gelince, onu burada **sosyal muhayyile** (imaginaire social)¹¹ biçiminde karşılayacağız. Bu, çağdaş sosyo-

10. Debray, a.g.e., s. 48

11. “Imaginaire” kelimesi, Arap dilinde alışılmış kullanıma sahip bir karşılığını bulmadığımız kelimelerdendir. Kelime, suret, bir şeyin aynada veya nefisteki, yani hayaldaki suretil anlamındaki “image”dan türemiştir. Buradan hareketle, eski Arap filozofları, hissî veya hayalî suretlerin şekillendiği zihnî melekeye kullanılan ismi, bazan musavvire, bazan da muhayyile sözüyle karşılamışlardır, bazan da Yunanca ismi Arap yazısıyla fantâsya (phantasia) şek-